

Comunitatea evreilor din Arad în sec. XIX-XX. Contribuții la viața orașului

La communaute des juifs d'Arad dans les XIX-XX siecle.
Les contributions a la vie de la ville
(Résume)

La communaute des juifs a apote une grande contribution au developement d'Arad, dans les XIX-XX-eme siecle, par leur preoccupation dans le domain economique, urbanistique et cultural. Ils ont reussi a vaincu par des grands merites la mentalite de discrimination pratique d'autorites austro-hongroises.

Dans le domain economique les famille comme Neumann or Goldshmidt ont developpe leurs propres affaires avec d'alool et des farineux, produits qui ont ete premie en cadre des expositions internationales- Londra, Hamburg, Triest, Viena. La famille Goldshmidt a fonde la Banque Goldshmidt a Arad.

La preoccupation pour la prospetite des affaires a determine la curiosite de connaître les realites economiques de l'Europe. Ansi que leurs enfants ont etudie a la faculte de Viena ou Praga.

Les familles a une bonne situation materiele, ont ete implique dans au domain de la culture. Ainsi ils ont construi des ecoles, des hopitals- l'hospital des juifs a ete sutenu materielement par la famille Hirschmann, mais aussi des societes culturales ou caritables. Les membres des familles Deutsch a construi un orphelinat pour les garcons et Fischer Eliz l'un pour des filles (1867).

Le domain cultural et le culte des juifs a ete enrichi par l'activite de Aaron Chorin, mais ausi par des sculpteurs et architectes juifs.

A la fin de XIX-eme siecle et au debut de XX-eme les edifices d'Arad ont comence avoir une nouvelle architecture-stil 1900. Les juifs riches ont fonde ou modifie leurs maisons apres le nouveau stil europeen. Quelques exemples remarquables : le palais Neumann, la maison Goldsmidt etc.

En conclusion nous pouvons cite Nicolae Iorga qu'Arad est une *partie de Viene*.

Comunitatea evreiască din comitatul Arad s-a remarcat printr-un aport deosebit la viața economică, politică și culturală. Seriozitatea, responsabilitatea, inteligența au constituit repere ale acestei comunități, care a cunoscut de-a lungul vremii disprețul, dar, și admirația populațiilor conlocuitoare, precum și a autorităților acelor vremuri.

Viața economică

Activitățile economice au jucat un rol important în viața comunității evreiești, pentru că doar prin asigurarea unei baze materiale și financiare se putea ajunge la susținerea și dezvoltarea domeniului spiritual și cultural.

Evreii au fost implicați în diverse activități economice, începând de la simpli precupeți până la mari industriași sau bancheri. Poate cea mai remarcabilă familie, care pe parcursul unui secol a desfășurat o intensă activitate economică, a fost familia de evrei Neumann.

Stabiliți în Arad la sfârșitul deceniului al patrulea al sec. al XIX-lea, ei s-au adaptat repede la modul de viață de aici. La început, ei au pus bazele unei mici fabrici de spirt, în partea nord-vestică a orașului. Extinderea afacerilor cu spirtoase, apoi drojdie, făină s-a datorat importanței care au acordat-o pregătirii profesionale, cu scopul cunoașterii realităților economice, industriale și culturale din Europa modernă.

Astfel, băieții familiei Neumann își vor face studiile la Universitatea din Viena, urmate apoi de întreprinderea unor călătorii de studii prin Europa (Lanevschi 2002, 428).

Modernizarea întreprinderilor, îmbunătățirea procesului tehnologic și creșterea cantității și calității produselor, precum și construirea unei rețele proprii de cale ferată, ce făcea legătura cu gara au eficientizat asigurarea materiilor prime, mărirea pieței de desfacere a produselor și deschiderea unei sucursale la Viena (Lanevschi 2002, 429). Trebuie menționat că întregul complex era iluminat electric și avea apă curentă de la puțuri proprii, care servea la procesul de producție, la adăparea animalelor din propria fermă și la stingerea incendiilor. Întreprinderile Neumann ajung la sfârșitul sec. al XIX-lea să dețină în jur de 1000 angajați.

Încununarea activității profesionale are loc la sfârșitul sec. al XIX-lea, când produsele spirtoase fabricate de Neumann au obținut medalii în cadrul expozițiilor internaționale de la Londra, Hamburg, Triest, Viena fapt care sporește solicitarea lor pe piețele europene.

De asemenea, făina, produsă la moara Neumann, era cerută atât pe piață internă cât și pe cea internațională, în Germania, Italia, Anglia, Belgia și Olanda (Lanevschi 2002, 431). Creșterea prestigiului familiei a dus la înnobilarea ei cu titlul de baron, în anul 1884, cu ocazia vizitei efectuate de împăratul Francz Iozsef la Arad (Lanevschi 2002, 430). Alături de familia Neumann, o altă familie care a desfășurat o viață economică remarcabilă a fost familia Goldsmidt, care după 1860 se mută la Arad, unde Goldsmidt Mihaly pornește o afacere pe cont propriu, și anume, începe să comercializeze en-gros cereale și spirtoase, având magazin închiriat în actuala zonă Podgoria (Lanevschi 2001, 253).

În scurt timp reușește să-și construiască propriul magazin și casă pe actualul Bulevard al Revoluției, unde acum se află magazinele Ziridava și Belfe.

Ca și în cazul familiei Neumann, copiii acestora își vor desăvârși studiile în străinătate. Un exemplu îl constituie cel de-al patrulea copil al familiei, care se înscrie la Universitatea din Praga. După ce se întoarce la Arad va pune bazele Băncii Goldsmidt (Lanevschi 2001, 256).

Contribuția evreilor la dezvoltarea activităților economice din Arad a fost recunoscută atât de autoritățile locale cât și de cele imperiale, așa cum s-a putut constata din succinta prezentare. Acumularea unor averi însemnate le-a dat posibilitatea de a se implica în numeroase acte de caritate, dar și în sprijinirea culturii și urbanisticii.

Viața culturală

Anul 1789 a marcat începutul unei spectaculoase ascensiuni în viața comunității evreiești din Arad, ca urmare a alegerii ca rabin-șef a lui Aron Chorin, om de vastă cultură de orientare iluministă (Lanevschi 2000, 311). Învățământul a jucat un rol esențial în promovarea vieții culturale în sânul comunităților de evrei.

Astfel, la începutul sec. al XIX-lea exista deja o școală evreiască. Cei care frecventau această școală aveau posibilitatea de a-și continua studiile la gimnaziul din Arad și apoi de a-și îmbunătăți cultura de carte la marile centre universitare din Budapesta, Viena, München sau Paris.

Famiile cu o situație financiară bună precum familia Neumann a finanțat construcția unei grădinițe și a unei școli în *Gai* pentru copii angajaților lor, care au fost date în folosință în anul școlar 1892/1893. Cu timpul cele două instituții au fost frecventate și de copii celorlalți locuitori din *Gai* (Lanevschi 2002, 436).

În prima jumătate a sec. al XIX-lea intelectualitatea evreiască se cifra la un număr de 17 intelectuali dintre care 10 erau medici și 7 evrei (Lanevschi 2000, 312). Ceea ce a caracterizat din totdeauna lumea evreiască a fost plurilingvismul, care se datorează unei intense activități în domeniul comercial atât pe plan intern și extern, dar și pe tărâmul culturii. Preocupările lor variate, dar și avuția lor îi determină să se implice în activitatea diferitelor societăți de binefacere, profesionale și culturale. Astfel, printre fondatorii primei bănci arădene, ce a luat ființă în 1840, se numără și Deutsch Andor, ales ca membru în consiliul director, prin intermediul căreia a mediat.

Bazele orfelinatului de băieți au fost puse de membrii familiei Deutsch, în timp ce orfelinatul de fete evreice este construit de Fischer Eliz, în urma activității desfășurate de *Societatea femeilor evreice*, înființată în 1867. Tot în același an a luat ființă *Societatea de întrajutorare a tinerilor căsătoriți*, care și-a extins actele caritabile asupra creștinilor săraci.

Eliz Ficher, o evreică foarte sufletistă, înstărită, de peste 90 de ani, fără copii, a lăsat prin testament, în anul 1905, un imobil de peste 300000 de coroane comunității evreiești cu condiția ca din fondurile provenite din închirierea acestuia să se înființeze un cămin pentru fete evreice orfene, cărora să le asigure o cale de viață.

Numărul orfanelor cuprindea în medie 15-17 fete tinere. Dacă una dintre orfane se căsătorea era dotată cu cele necesare. În această categorie sunt amintite nume ca Farkas Irina, Aszoldi Marika, Gelman Mary. Dacă orfanene necesitau odihnă și refacere după anumite boli, erau trimise în case de odihnă. Așa s-a procedat cu fetița Hersch Ana, care în 1927 a fost internată timp de 6 luni la Geoagiu Băi sau Klein Serena. Administratoarea a funcționat ani de zile Neulander Jolanda.

În anul următor episcopul ortodox, Ioan Papp, a citit la 27 mai 1906, într-un cadru solemn actul de donație către comunitatea evreiască, în fața oficialităților vremii. Orfelinatul și-a deschis porțile în anul 1907. Aici domnișoarele fără familie urmau să primească o educație aleasă, pe care să o valorifice în viața de familie (Gheorghe 2004, 2).

La sfârșitul sec. al XIX-lea, Maria Neumann, în calitate de președintă a *Societății arădene a femeilor evreice*, se implică în înființarea unei cantine pentru săraci (Lanevschi 2002, 436).

Spitalul evreiesc, construit în 1840 și mărit în 1861, va fi susținut material de familia Hirschmann (Lanevschi 2000, 313). Înainte de primul război mondial au fost construite cele două aripi ale Spitalului Matern, respectiv cea din curte și cea de pe strada principală, prin finanțarea dintr-un fond pus la dispoziție din avarea lui Ficher Eliz. În timpul primului război mondial a fost folosit ca spital militar pentru răniți (Gheorghe 2004, 2).

La 20 august 1905 familia Neumann a făcut o importantă donație pentru construirea pavilioanelor pentru secția de boli contagioase a spitalului de copii (Lanevschi 2002, 437).

Unii dintre medicii evrei au desfășurat o activitate benevolă; bolnavii fiind, uneori, spitalizați gratuit. În acest spital erau tratați și creștini. Dintre medicii care și-au desfășurat activitatea menționăm pe: dr. Robicsek Mor, dr. Schuster Illes, Keppich Jakob; iar alții precum dr. Sarkany ajunge primar al Aradului, Weisz Karoly ajutor de primar, Keller Izso șeful serviciului urbanistic, dr. Lovinger Miksa medic șef al spitalului județean, dr. Tisch Mor ajunge medic șef al garnizoanei Arad, iar dr. Steinhardt Mor procuror general (Lanevschi 2000, 318).

Aradul ca și alte orașe precum Timișoara, Oradea a devenit un puternic centru de emanație a culturii ebraice în sec. XVIII-XIX. Aici și-a desfășurat activitatea rabinul-șef Aron Chorin (1766-1844), reprezentant de frunte al iluminismului evreiesc, cel care a inițiat reforma religioasă din cadrul comunității evreiești, lovind, astfel, structurile anacronice ale feudalismului (Glück 2002, 391-392), și contribuind, în același timp, la promovarea limbii și științei ebraice (Carmilly-Weinberger 1994, 110).

Măsurile luate de acesta pentru reorganizarea vieții religioase au contribuit la modernizarea cultului ebraic, dar au constituit și subiectul numeroaselor dispute între reprezentanții sinagogii ortodoxe, adică conservatorii, și reformatori (Carmilly - Weinberger 1994, 111; Glück 2002, 393-404).

Contribuția rabinului-șef Aron Chorin poate fi constatată și în domeniul beletristicii. *"El era mândru de a fi fost dăruit cu capacitatea de a scrie poezii în limba ebraică"*. Dorința de schimbare a fost cea care a însoțit condeii scrierilor sale (Carmilly - Weinberger 1994, 120-121).

După moartea lui Aron Chorin survenită în 1844, noul rabin Jacob Steinhardt, a fost numit în 1845, cu statut de locțiitor de rabin și de inspector școlar. Însă înainte de expirarea termenului, el a fost numit definitiv în postul de rabin până în 1885. Activitatea sa se plasează pe coordonatele reformiste ale antecesorului său, prin consolidarea reformelor aplicate și prin aplicarea celor pregătite de Aron Chorin (Glück 2002, 404). Spre deosebire de antecesorul său, el era adeptul folosirii limbii maghiare în sinagogă și în administrația comunitară.

Materializarea acestei idei are loc în 1845, când rostește primul discurs în limba maghiară cu prilejul zilei de naștere a împăratului Ferdinand, discurs apărut la Arad cu titlul de „Cuvântare confesională” (Carmilly - Weinberger 1994, 126).

Cultura ebraică a fost îmbogățită de scrierile în limba maghiară ale lui Gheorghe Szanto (1893-1941), care a cultivat romanul, ca specie literară (Carmilly - Weinberger 1994, 130).

Trebuie amintită și activitatea desfășurată de ziariștii și redactorii evrei în domeniul presei. La Arad, în 1858, de pildă, a fost redactat, în timpul absolutismului un ziar maghiar, *Aradi Hiraldo*, de către Mano Grunwald, care a fost închis din cauză că, probabil, ar fi deranjat autoritățile maghiare sau vieneze (Carmilly - Weinberger 1994, 134).

Domeniul artistic a fost îmbogățit de membrii acestei comunități, remarcându-se în sculptură Guttman Jakab, care va realiza bustul din marmură albă al lui Aron Chorin, expus în capela cimitirului evreiesc din Grădiște, lucrare furată, dar care va fi refăcută spre sfârșitul sec. al XIX-lea de Aradi Zsigmond. Bustul a fost colecționat de Muzeul Național din Budapesta.

Din datele biografice ale sculptorului Aradi Zsigmond, am putea aminti că a fost cel de-al treilea copil al familiei, și fiind atras de artă, se stabilește în anul 1860 în Italia, cu toate că dorința familiei era cu totul alta (Colta 2002, 306).

Activitatea de artist este legată de Italia, unde va executa lucrări precum: bustul baronului Eotvos Jozsef pentru Academia de Științe din Budapesta, bustul Therezei Brunswick pentru Institutul de educatoare situat în arondismentul VII din Budapesta și bustul poetului Petöfi Sandor pentru Muzeul Ardelean din Cluj. Pe lângă lucrările amintite trebuie să mai menționăm bustul lui Kossuth, ajuns la Muzeul de Arte Frumoase din Budapesta.

Cea mai importantă lucrare a artistului pentru comunitatea arădeană a fost intitulată „*Aradul îndurerat*”. Ea a fost transportată de la Milano la Arad pe cheltuiala artistului. Arădenii, însă nu au știut să aprecieze nici gestul artistului, dar nici valoarea acestei lucrări (Colta 2002, 307-308).

Alte două busturi făcute pentru arădeni au fost ale lui Szerdahelny Kalman și Laborfalvi Roza, celebrii actori ai teatrului budapestan, care urmau să fie amplasate în incinta noului teatru arădean, terminat în 1874. Doar una dintre lucrări, cea a lui Szerdahelyi Kalman va fi păstrată la muzeul din Arad. Toate lucrările sale au fost realizate din marmură de Carrara, materialul preferat al sculptorului arădean (Colta 2002, 309).

Nu poate fi neglijată pictura, care ne furnizează date importante despre personalitățile arădene și despre spiritul lor artistic. Portretele păstrate fie în muzee sau aflate în posesia descendenților precum și lucrările de artă colecționate de-a lungul timpului constituie valoroase imagini ale spiritului burghez al sec. XIX-XX. Portretele reprezentanților marcanți ai comunității evreilor au fost realizate la comandă datorită activității unor pictori precum Balla Frigyes (1871-1937), care s-a remarcat la salonul de pictură de la Arad din anul 1903 (Colta 2001-2002, 268). Dintre lucrările pictorului Balla Frigyes am putea aminti: *Portretul primarului Endrodi Salacz*, *Portretul istoricului Fabian Gabor*, *Portretul profesorului Domotor Laszlo*, *Portretul meșterului Beran Antal*, *Portretul prefectului Urban Istvan*, *Portretul comerciantului Goldschmidt Mihaly*, *Portretul*

Leontinei Goldschmidt-Taubert, Portretul subprefectului Dr. Dalnoki Nagy Lajos, Portretul lui Varjassy Arpad (Lanevschi 2003, 34-37). Cu acest prilej noul prefect al jud. Arad, Urban Istvan, a cumpărat o lucrare intitulată *Micul Munkacsy* a pictorului evreu Balla Frigyes, tabloul ce va fi ales la salonul de pictură din același an, organizat la Budapesta (Colta 2001-2002, 268). Însă, la salonul oficial din 1909-1910, doar cinci dintre lucrările sale vor fi vândute, ceea ce îl determină ca în anii ce vor urma să părăsească Aradul.

Iubitori de artă și în același timp adepți ai noului, evreii, alături de ceilalți arădeni, își construiesc case în stil 1900, iar interioarele erau decorate cu obiecte de artă și mobilier, colecționate atât de la creatorii locali, cât și de la expoziții din capitalele europene ca: Budapesta, Viena, Paris, etc. Astfel de exemple constituie familiile dr. Birnbaun, Deutsch, Lillenberg, Neumann, Steiner, Stigel Alajos etc.

În acest sens poate fi exemplificat Deutsch Artur, care va cumpăra, la expoziția din 1903, lucrarea cu titlul *Apus de soare la Balaton*, pictată de Tolgyessy Artur (1853-1920) (Colta 2001-2002, 269). Tot dintre lucrările pictorului amintit a fost achiziționată lucrarea *Fâneată* de către dr. Kovacs Marcel, membru în Comitetul religios izraelit din Arad (Colta 2001-2002, 270).

Neumann Hermann, directorul Asociației producătorilor arădeni de vin, a achiziționat un peisaj citadin olandez cu o fântână țâșnitoare de Knopp Imre (1867-1945) și *Prășitul* de Nylassy Sandor. (Colta 2001-2002, 271). Putem afirma că interesul pentru artă este dovada unui nivel de civilizație și cultură, ce a caracterizat lumea evreiască în sec. al XIX-lea.

Urbanistica

Comunitatea evreiască și-a adus contribuția și în urbanistica laică și religioasă. Astfel, încă din sec. al XVIII-lea de când datează decretul imperial prin care cei ce vor construi din material bun vor primi aprobări și scutiri de taxe în următorii cincizeci de ani, indiferent de confesiune, unii dintre evreii, în ciuda interdicției de a se construi în centru, vor încălca decizia autorităților. Dintre aceștia am putea menționa pe evreul Hirsch Iacob, care-și va construi o casă și un teatru, realizate în stil empiric și, respectiv, neoclasic. Teatrul va fi pus la dispoziția numeroaselor trupe, care vor da spectacole, fără a percepe chirie. Acest gest poate fi catalogat ca fiind unul nobil.

Demersurile întreprinse pentru a se recunoaște dreptul de a construi aproape de centru au constituit primul pas înspre dezvoltarea urbanisticii în Arad, pentru că exemplu său va fi urmat și de comerciantul Tedesco Philip, cel care va pune bazele primei bresle a comercianților evreii din Arad (Lanevschi 1999, 165; 167).

Pe lângă edificiile laice, la începutul sec. al XIX-lea, comunitatea evreilor din Arad întreprinde demersuri pentru aprobarea construcției unei noi sinagogi, la inițiativa rabinului șef Aron Chorin împreună cu Hirsch Mozes. Sinagoga va fi ridicată în perioada 1828-1832 și a fost dată în folosință în 1834. Importanța sa religioasă este dublată de cea de instituție de învățământ, pentru că clădirile din jurul său adăposteau o școală frecventată și de copii ce aparțineau altor comunități. Consecința importanței acordate învățământului a fost sporirea numărului intelectualilor în rândul comunității evreiești.

În anul 1840 a fost construit la inițiativa comunității Hevra Kadisha, care luase ființă în sec. al XVIII-lea, spitalul evreiesc. În 1870 va fi amplasat orfelinatul pentru băieți, iar în 1884 școala de surdo-muți ce a fost construită la inițiativa învățătorului Rohaz Ioszeif.

Sfârșitul sec. al XIX-lea este perioada artei secesion atât pe plan mondial cât și local, referindu-ne la orașul Arad, care va fi împânzit în scurt timp de edificii stil 1900. Astfel că numeroși evrei, precum Domon Alexandru, vor comanda modificări la fațadele caselor lor. S-au remarcat și arhitecți evrei, precum Reisinger Alexandru, care este autorul celor câteva vile proprii, dar și al altor edificii ca: Palatul Agricol - azi Muzeul de Artă, Palatul Nadasdy, sau Școala evreiască - azi Școala generală nr.2.

Alte edificii ridicate în această perioadă sunt: Palatul Fischer Elias, cea care a pus bazele unei fundații ce-i poartă numele. Palatul a fost destinat pentru adăpostirea fetelor evreice orfane-azi sediul Maternității; Palatul Neumann, opera arhitectului arădean Tabacovici Emil; clădirea bancherului Goldsmith din actuala Piață Avram Iancu, clădirea băncii de pe actuala stradă M. Eminescu sau vila din Piața Liceului, ce a adăpostit o bogată colecție de artă. Sinagoga ortodoxă realizată după planurile lui Domotor Laszlo etc.(Lanevschi 1999,168-173).

Edificiile ridicate în folosul comunității au fost susținute prin numeroase donații de membrii avuți ai comunității evreilor.

Vizitând orașul Arad, la începutul sec. al XX-lea, Nicolae Iorga remarcă faptul că Aradul era “o bucată din ringul vienez”.

Putem concluziona că evreii din Arad și-au adus o contribuție deosebită la edificarea orașului, precum și la afirmarea lui pe plan european.

Bibliografie

- Camilly – Weinberger 1994 Moshe Camilly - Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, Ed. Enciclopedică, București.
- Colta 2001-2002 Elena Rodica Colta, *Colecționari arădeni de artă la începutul secolului XX*, în **StudComArad**, Arad.
- Colta 2002 Elena Rodica Colta, *Pe urmele unui artist arădean uitat: Aradi Zsigmond*, în **AnB**, IV, Timișoara.
- Gheorghe 2004 Felicia Gheorghe, *Necesitatea înființării unui cămin al fetelor evreice orfane; Spitalul Matern- cea mai de suflet donație evreiască: Eliz Fischer*, în **Observatorul arădean-Plus**, nr.16, Arad
- Glück 2002 Eugen Glück, *Contribuția comunității evreiești arădene la promovarea reformei în prima jumătate a*

- secolului al XIX-lea, în **Interetnicitate în Europa centrală și de est**, Arad.
- Lanevschi 1999 Gheorghe Lanevschi, *Contribuția comun. evreiești la dezvoltarea urbanistică a Aradului în cursul secolului al XIX-lea și primul deceniu al secolului al XX-lea*, în **Minoritățile între identitate și integrare**, Arad.
- Lanevschi 2000 Gheorghe Lanevschi, *Comunitatea evreilor din Arad de la izolare la integrare. Secolele XVIII-XIX*, în **Modele de conviețuire în Europa centrală și de est**, Arad.
- Lanevschi 2001 Gheorghe Lanevschi, *Povestea familiei de evrei arădeni Goldschmidt*, în **Identitate. Alteritate. Multiculturalitate**, Arad.
- Lanevschi 2002 Gheorghe Lanevschi, *Rolul familiei de baron Neumann în viața Aradului*, în **Interetnicitate în Europa centrală și de est**, Arad.
- Lanevschi 2003 Gheorghe Lanevschi, *Personalități arădene în portretistica anilor 1760-1918*, Arad.